

Növekvő elvándorlás – lehetőségek, remények, munkaerőpiaci hatások

Hárs Ágnes

10.61501/TRIP.2018.5

Az elvándorlás ma Magyarországon tény, az aggasztó társadalmi problémák egyike, mértéke jelentős, bár nagysága bizonytalanul mérhető, erősödése 2010–2011 óta jól érzékelhető. Az évtized elején a szaporodó jelek alapján még kérdésként fogalmazódott meg a Társadalmi Riportban, hogy belesimul-e Magyarország a régiót jellemző elvándorlási trendekbe, az évtized közepére a válasz egyértelművé vált (*Hárs, 2012, 2016*). A jövőben várható folyamatokat csak találgatni lehet. A magyarországi vándorlás intenzitása sokáig elmaradt, szerkezete részben eltért a régió országainak többségétől, a hatása és a következményei bizonytalanok. Ez a fejezet arra keresi a választ, hogy hol a helye Magyarországnak a kelet-európai régió erősödő elvándorlási folyamatában, melyek az érzékelhető sajátosságok és a magyar munkapiacra várható hatások.

1. Az Európai Unió bővülése és a munkaerő szabad áramlása

A szaporodó gondok elfedik, hogy a munkaerő szabad áramlása az Európai Unió megalapításának egyik alapvető célja volt, támogatottsága ma is nagyfokú (*Eurobarometer, 2017, QAI7, 469. o.*). Az egységes európai munkapiacra várt előnyök egyike abban a nyilvánvaló közgazdasági törvényszerűségben rejlik, hogy a migráns munkaerő mobilabb és alkalmazkodó képesebb a hazainál (*Borjas, 2001, Kahanec és szerzőtársai, 2016, Guzi és szerzőtársai, 2018*), ami a munkapiac rugalmasságát növeli. A mobilitás előnyében rejlő konszenzus mögött az a feltevés rejlett, hogy a munkaerő-felesleggel és -hiánnyal küzdő régiók között megvalósulhat a munkaerő hatékonyabb allokációja (*Zimmermann, 2016*).

2004-ben a várakozásokhoz képest hirtelen és gyors vándorlás indult el az új EU-országok többségéből a fejlettebbek felé.¹ A 2008-as válság újabb lökést adott a már elindult folyamatnak, és fokozatosan bővült az elérhető célországok köre. A klasszikus migrációs mikromodellek feltételezésének megfelelően a bérekben fennálló jelentős különbségek és jövővel kapcsolatos várakozások, valamint a nagyfokú hazai munkanélküliség ösztönzi az egyének elvándorlását (*Harris–Toderó*, 1970), az Unión belül pedig a határok nem jelentettek többé korlátot. A jólléti rés (*gap*) is egyre erősebben jelent meg a magyarázatok között (*Skoglund*, 2017). *Blanchflower–Shadforth* (2009) az Egyesült Királyságba nagy tömegben érkező új EU-polgárok motivációit vizsgálva, azt találta, hogy a bérekhez hasonló vagy talán még fontosabb migrációt befolyásoló tényező az otthoni étellel és az ország helyzetével való elégedetlenség.

Az intenzív vándorlás hatását makroszinten érzékelni lehetett az Európai Unió fogadó (rég) és a kibocsátó (új) országainak munkapiacain is. A fogadó országokban a kezdeti félelmekkel szemben jobbra a kedvező gazdasági hatásokat igazolták modellszámítások (*Kahanec és szerzőtársai*, 2016). Ellentmondásosabbak az eredmények a kibocsátó országokban. Korai tanulmányok még rövid távon szerény bérnövekedést és csökkenő munkanélküliséget, hosszabb távon inkább semleges hatást valószínűsítettek (*Brücker és szerzőtársai*, 2009). Későbbi vizsgálatok már a fiatal és képzett munkaerő elvándorlásának aggasztó demográfiai következményeit, az otthon maradt népesség elöregedését és az ellátórendszerek finanszírozásának, bizonyos szakmákban várható szakemberhiánynak a problémáját is felvetették (*Kahanec*, 2013, *Zaiceva*, 2014).

A hatások ellentmondásosak: rövid távon hazai foglalkoztatási nehézségek mellett csökkenhet a munkanélküliség, és ezzel együtt magasra emelkedhet a külföldön dolgozók hazautalásainak a mértéke is, bár idővel a hazautalások csökkenhetnek. Hosszabb távon azonban inkább a munkaképes lakosság és a képzett fiatalok létszáma csökken, és munkaerőhiány alakul ki (*Hazans*, 2013, 2016, *Kaczmarczyk–Okolski*, 2008, *Kaczmarczyk és szerzőtársai*, 2016). Szimulációs modellszámítás alapján a kedvezőtlen hatások egyértelműnek bizonyulnak, a fiatal és képzett munkaerő jelentős elvándorlása tartós

¹ A bővülés 2004-ben nyolc országot (Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Észtország, Szlovénia) érintett, majd 2007-ben Románia és Bulgária is az Európai Unió tagja lett, a szabad munkavállalás azonban csak fokozatosan valósult meg az említett országokban. A továbbiakban EU-10 országokként az újonnan csatlakozott országokra és EU-15 országokként a fejlettebb régi EU-tagországokra hivatkozunk. Az utóbbiakhoz soroljuk az EU-n belüli mobilitást vizsgálva a hasonló helyzetű EGK-országokat (Svájcot és Norvégiát) is.

a gyengébb gazdaságú országokból, amelyek megerősödése eredményezhet javulást (*Fic és szerzőtársai*, 2016).

A továbbiakban a leíró statisztika egyszerű eszközeivel bemutatjuk az aktív korú magyar népesség elvándorlásának jellemzőit, összevetve a többi új EU-országgal, majd mikrodaton elemezzük a magyarországi foglalkoztatottak elvándorlásának jellemzőit és hatásait a hazai munkapiacra, végül összegezzük, hogy a felvetett problémákra milyen lehetséges válaszok adhatók, milyen kilátások, alkalmazkodási lehetőségek körvonalazódhatnak.

2. Számok és arányok – kivándorló népesség európai összehasonlításban

2.1. Az adatok értelmezése, trendek, változások

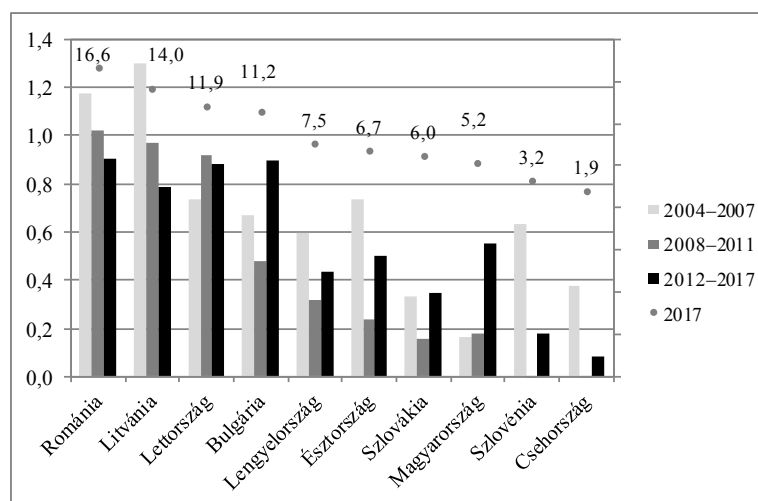
Az Európai Unió bővülése óta folyamatos az elvándorlás növekedése a 2004 óta csatlakozott új EU-országokból, intenzitását a gazdasági környezet, egyes országok gazdasági és munkapiaci változása befolyásolja. Az 1. ábra az új EU-országok aktív korú (20–64 éves) más uniós országban élő állampolgárainak az arányát, illetve ennek az éves átlagos változását mutatja időszakonként, az EU bővülésétől a válságig (2004–2007), a válság éveiben (2008–2011) és a válságot és a munkaerő szabad áramlását korlátozó átmeneti időszak után (2012–2017).

Az elvándorlást valamely EU–10 ország más EU-országban élő állampolgárainak a más országban élők és otthonmaradtak együttes számához viszonyított arányával mérjük. A minta mérete nem teszi lehetővé, hogy célországok szerint megbízhatóan mérni tudjuk az elvándorlást, az elemzés ezért az EU országaira összességében vonatozik (az EU-országokhoz számítjuk az EGT-célország Svájcot és Norvégiát is, így továbbiakban az EU–15+2 régiót tekintjük). Az adatok azon külföldön élő állampolgárok állományának a változását mutatják, akiket az adatok forrását jelentő EU LFS kérdezők elérnek, és számba vesznek. A vándorlás zöme az EU–15 +2 régió felé irányul. A sokaságnak nem részei azok, akik a fogadó országokban a statisztika elől rejtve maradnak, rövidebb ideig tartózkodnak, ingáznak, és szokásosan nem élnek egy másik országban.

Az elvándorlási arány az országok egy részében nagyon magas, 2017-ben eléri az aktív korúak 11–16 százalékát, ezek az *erős kivándorló országok* (Lettország, Litvánia, Románia és Bulgária), alacsonyabb, 5–8 százalék közötti arány a *mérsékelt kivándorló országokban* (Lengyelország, Észtország, Szlovákia és Magyarország), az országok sorrendje stabilnak tűnik.²

² Szlovénia és Csehország mintázatát nem jellemzi növekvő elvándorlás. Magyarország helyzete a kezdeti időszakban Csehorszáéhoz hasonló volt, ezért összehasonlításként a változásokat mutatjuk, Szlovéniát a további vizsgálódásból kihagyjuk.

1. ábra. Aktív korú (20–64 éves) EU–10 polgárok EU-n belüli elvándorlási arányának az átlagos éves változása (százalékpont) időszakonként, valamint az elvándorlási arány (százalék) 2017-ben

Megjegyzés: bal oldali tengely: elvándorlási arány éves átlagos változása (százalékpont), az oszlopok feletti értékek 2017-ben az elvándorlási arányt (százalék) mutatják.

Forrás: Eurostat European Union Labour Force Survey (EU LFS) alapján saját számítás.

Magyarország megkétszerezte, 2011 után „zárkózott fel” a mérsékeltebb kivándorló országokhoz, az elvándorlási aránya a többi új EU-országhoz képest máig viszonylag alacsony, de a folyamat intenzitását mutatja, hogy 2012–2017 között a négy ország közül az elvándorlás arányának az éves átlagos növekedése Magyarországon volt a legerőteljesebb, közel 0,6 százalékpont. (1. ábra) Ez egyezik a hétköznapi érzékeléssel, az elvándorlás mindinkább jelenlévő tapasztalatával. Az EU LFS adatok szerint 2012–2017 között évente átlagosan több mint 30 ezer fővel csökkent a hazai 20–64 éves aktív korú népesség, vagy másképpen fogalmazva öt év alatt több mint 170 ezer fővel nőtt az aktív korú külföldre költözötték állománya.

2.2. Képzetség és életkor

A migránsok inkább fiatalok, képzettek, vállalkozók, akik sikeresebben képesek kihasználni a külföldre költözés lehetőségeit. Korábbi magyarországi kutatások is hasonló tapasztalatokról számolnak be (Blaskó–Gödri, 2014, Blaskó és szerzőtársai, 2014). Az elvándorlás szerkezetében az új EU-

országok között mégis jelentős eltéréseket láthatunk. Az elvándorlás jellemzőit és a magyar vándorlás sajátosságait iskolai végzettség és életkor szerint vizsgáljuk.³

A vándorlók nagyobb része középfokú végzettségű, hasonlóan az otthon maradt népességhez, az átlagos elvándorlási arányt is ez a csoport befolyásolja leginkább.⁴ Az országok többségében azonban jelentős mértékű volt az alacsony iskolai végzettségűek elvándorlási aránya, messze meghaladta az átlagos elvándorlásét. Az *erős kivándorló országokban* 2017-ben 20-25 százalék vagy még magasabb volt az iskolázatlanok elvándorlási aránya, de a *mérsékelt kivándorló országok* közül Észtországban, Lengyelországban, Szlovákiában is meghaladta a 15 százalékot. Az iskolázatlanok elvándorlása 2004 után szökött magasra, ami arra utal, hogy – az elméleti megfontolásokkal összhangban – az elvándorlásnak jelentős munkanélküliséget csökkentő hatása lehetett a hazai munkapiacra (vö. *Függelék F1. ábra*). A nagyon fiatalok elvándorlási aránya is jelentős volt a 2004-ben csatlakozott országok többségéből. A gyorsan növekvő arányt 2004 után, hasonlóan az alacsony iskolai végzettségűek elvándorlásához, a nagyfokú otthoni munkanélküliség ösztönözte. Később a növekedés enyhült, de az erős kivándorló országokban 2017-ben is 10 százalék felett mozgott a 15–24 éves fiatalok elvándorlási aránya, a *mérsékelt kivándorló országokban* 5 százalék körül vagy az alatt. Az idősebbek (25–54 évesek) elvándorlási aránya az időszak végén, 2017-ben mindenütt meghaladta a fiatalokét, de a távolság a két csoport között az *erős kivándorló országokban* jóval kisebb, mint a többi országban (vö. *Függelék F2. ábra*).

Az EU bővülése kedvező gazdasági helyzetben, a fogadó országok nagy munkaerő-kereslete mellett ment végbe, és erőteljesen érintette a fiatal és képzetlen csoportokat, amelyekben a munkanélküliség különösen nagyfokú volt. *Kaczmarczyk* (2013) szerint történetileg példátlan mértékben vált lehetővé ebben az időszakban a gazdaságilag elmaradott területekről a felesleges munkaerő kiáramlása. A gyors elvándorlás legfontosabb hatása az otthoni nagyfokú munkanélküliség csökkenése, és így a kibocsátó országokban a piactisztulás lehetősége volt. (*Kaczmarczyk–Okolski*, 2008). A balti országok kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetében is rövid távon fontos biztonsági szelepként működött a különösen nagyarányú elvándorlás lehetősége (*Hanzans*, 2013).

³ A *Függelék F1. ábrája* iskolai végzettségek szerint, a *Függelék F2. ábrája* korcsoportok szerint országonként mutatja az elvándorlási arány éves átlagos változását időszakonként és az elvándorlási arányt 2017-ben, hasonlóan az *1. ábrához*.

⁴ Az országokban az elvándorolt 20–64 éves népességnek 50 százalék körüli aránya, a hazai népességnek 60 százalék körüli aránya volt középfokú végzettségű 2017-ben.

Magyarországon – eltérően a régió többi országától – az alacsony iskolai végzettségűek elvándorlási aránya szerény mértékű volt, 2004 után alacsonyabb szintű hazai munkanélküliség mellett nem indult elvándorlás az iskolázatlanok köréből, elvándorlásuk mértéke elmaradt még az akkor hasonló helyzetű Csehországtól is. A fiatalok között is alacsony maradt az elvándorlók aránya 2004 után. Ennek magyarázata lehet az akkor még viszonylag nagyvonalú ellátórendszer migrációt visszatartó hatása (vö. *Hárs*, 2016). 2011 után lassan emelkedik az alacsony iskolai végzettségűek elvándorlási aránya, de így is elmarad a más országokban kialakult arányoktól. A fiatalok elvándorlási arányának a növekedése a többi ország időközben mérséklődött elvándorlásához hasonló.

2.3. Agyelszívás

2004 után gyorsan megnőtt az új EU-országokból elvándorló felsőfokú végzettségűek aránya, a folyamat – bár lassuló mértékben – azóta is folyamatosan tart. 2017-ben az országok többségében az elvándorlási arány 5–10 százalékkal között volt (Litvániában, Romániában még magasabb, Csehországban szerényebb mértékű). A *mérsékelt kivándorló országok* közül Szlovákiából és Magyarországról, valamint Csehországból a teljes elvándorlási arányhoz képest volt viszonylag magas a diplomások elvándorlási aránya. Magyarország helyzete figyelemreméltó, az egyetlen ország, ahonnan a felsőfokú végzettségűek elvándorlásának az aránya bizonyult a legmagasabbnak, meghaladva az átlagos arányt és minden alacsonyabb iskolázottságú csoport elvándorlási arányát is. 2004–2007 között gyorsan, éves átlagban közel 1 százalékponttal emelkedett a diplomások elvándorlási aránya, majd mérséklődött, de a relatíve magas arány folyamatosan jellemző volt Magyarországon. 2012–2017 között, amikor az elvándorlás felgyorsult, a diplomások elvándorlása is növekedett, évente átlagosan 0,7 százalékponttal, ez az EU többi új országához képest is számottevő növekedés, az *erős kivándorló országok* közül Lettországon és Bulgáriában volt közel ekkora, és egyedül Romániában magasabb. Magyarországon a diplomások elvándorlásának más csoportokhoz viszonyított magas aránya és az átlagot meghaladó gyors növekedése a hétköznapi tapasztalatokkal megegyezik, a magyar kivándorlás komoly strukturális problémája a diplomások átlagot meghaladó ütemben növekvő elvándorlása. 2017-ben arányuk meghaladta a 8 százalékot, ami a mérsékelt kivándorló országok között magasnak számít, bár az erős kivándorló országokban ennél is jóval magasabb lehet az arány (lásd *Függelék F1. ábra*).

3. Növekvő elvándorlás – meddig és mennyi?

2010 után minden adatforrás szerint gyorsult az elvándorlás Magyarországról. 2012–2017 között a többi új EU-országhoz viszonyítva is gyorsan növekedett az aktív korú magyar népesség elvándorlásának az aránya. A külföldön élő 20–65 évesek állománya 2010–2017 között több mint 200 ezer fővel nőtt, 2013-ig gyorsuló, majd lassuló ütemben (lásd a *2.ábra a)* részét). A külföldön dolgozókat vizsgálva is hasonló képet látunk, 2010 után a legfontosabb célországokban – az Egyesült Királyságban, Ausztriában, Németországban – az egyes országok statisztikai adatai szerint – gyorsan nőtt az ott dolgozó magyarok száma, a három célországban a létszám hasonlóan alakult. Az Egyesült Királyságban 2013-ig gyorsuló, majd lassabb ütemben emelkedett a társadalombiztosítási (NINO) számot igénylők száma,⁵ Németországban és Ausztriában 2011 májusától – amikortól ezen országok munkapiacai megnyíltak – hirtelen nőtt a magyaroknak adott munkavállalási engedélyek száma, 2012 után a növekedés üteme itt is lelassult.⁶ A három országban 2010 óta munkát vállalók száma összesen mintegy 240 ezer fővel nőtt (lásd a *2.ábra b)* részét).⁷

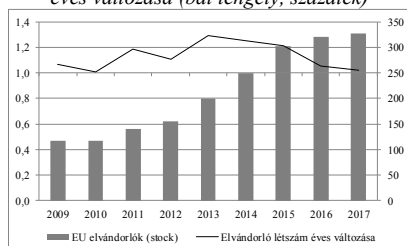
⁵ Az Egyesült Királyságban bármilyen aktivitáshoz szükséges társadalombiztosítási (ügynevezett NINO) szám, ez tehát a munkavállalók számát szükségképpen meghaladó érték, továbbá jelentős a NINO-számot igénylők visszaáramlása is, *Blanchflower–Shadforth* (2009) és a magyarokra *Moreh* (2014) becslése 50–60 százalékos visszaáramlást – az ábra pedig a NINO-számok növekedésében 60 százalékos munkapiaci jelenlétet – feltételez.

⁶ A hirtelen növekedés mögött az is rejlik valószínűleg, hogy a korábban már az országban dolgozók legalizálhatták helyzetüket.

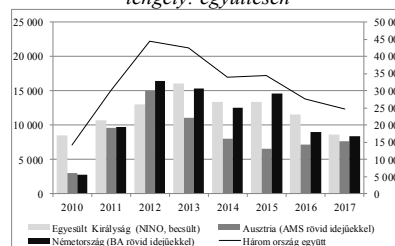
⁷ A külföldön élők és a munkát vállalók száma eltérő adatforrásból származik, amelyek információi részben egymást kiegészítő, részben egymást átfedő csoportokra vonatkoznak, így nem meglepő, hogy a munkavállalók létszámnövekedése meghaladja a külföldön élő aktív korúakét, akik közül nem is mindenki dolgozik, míg a munkavállalók egy része nem jelenik meg a külföldön élők állományában (például a szezonális, rövidebb ideig dolgozók, az ingázó munkavállalók).

2. ábra. A külföldön élők, illetve dolgozók elvándorlásának a nagysága és változása

a) Az aktív korú (20-65) éves EU-n belüli elvándorlók létszáma (jobb tengely, ezer fő) és éves változása (bal tengely, százalék)

b) A munkavállalói létszám éves változása (fő) bal tengely; a fő célországokban, jobb tengely: együttesen

Forrás: a) ábra Eurostat EU LFS online adatokból saját számítás, b) ábra szezonális és normál kiadott munkavállalási engedélyek Németországban (BA-engedély) és Ausztriában (AMS-engedély), illetve az Egyesült Királyságban NINO számból becslés.

A 2011 után tapasztalt hirtelen és gyors növekedés ütemének állandósulását nem vetíthetjük előre, de az elvándorlás tartós jelenlétét igen. Ezt mutatják a mérséklődő ütemben folyamatosan növekvő elvándorlást tükröző statisztikák.

4. Ki megy dolgozni, és merre indul?

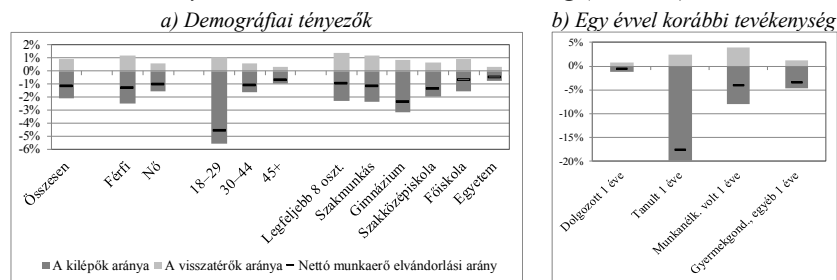
4.1. A foglalkoztatottak között a kivándorlók, a visszatérők és a nettó elvándorlók aránya

A rendelkezésre álló adatok korlátozzák a migráció vizsgálatát (Willekens és szerzőtársai, 2016). Az eddigiekben az egy adott időpontban vagy időszakban külföldön élők vagy dolgozók állományi adatait vizsgáltuk. Az áramlási adatok pontosabban írják le az elvándorlás folyamatát – a migráció ki- és visszalépések sorozatából áll, az elvándorlás nem szükségképpen végleges, s a visszatérés sem mindig állandó. Hárs–Simon (2017) áramlásokat vizsgált: a Magyarországon dolgozók külföldi munkahelyre vándorlását.⁸ A külföldre vándorlás gyorsan növekvő (2011–2016 közötti) időszakában évente átlagosan a foglalkoztatottak 2 százaléka lépett ki a hazai munkahelyéről, hogy külföldön vállaljon munkát. Egy részük azonban később – tartósan vagy

⁸ A használt adatforrás a KSH munkaerő-felmérése, a szerzők közülük azonosítják a külföldi telephelyen dolgozó sokaság korrigált mintáját, figyelembe véve a tükörstatisztikák alapján a külföldön munkát vállalók állományának a létszámát. A részleteket és a súlyozást lásd Hárs–Simon (2017) 95–96. o.

átmenetileg – visszatért a hazai munkapiacra, és a lépések meg is ismétlődhettek. A visszaáramlást figyelembe véve 2011–2016 között évente átlagosan a hazai foglalkoztatottak nettó 1 százaléka ment külföldre dolgozni. A dolgozó 30 év alatti fiatalok, a gimnáziumi végzettségűek, valamint akik egy évvel korábban még tanultak, különösen nagy arányban kezdtek külföldön dolgozni, esetükben a nettó elvándorlási arány is magas.⁹ Nem kiugró viszont az alacsony iskolai végzettségűek kivándorlási aránya, és azoké sem, akik egy évvel korábban munkanélküliek voltak, és figyelemre méltó az is, hogy kevésbé vállalnak külföldön munkát tartósan, és közülük viszonylag sokan térnek haza (3. ábra).

3. ábra. A foglalkoztatottak éves átlagos kilépési, visszatérési és nettó munkaerő-elvándorlási aránya demográfiai és munkaerőpiaci tényezők szerint, 2011–2016 éves átlag (százalék)

Megjegyzés: Az arányokat a mobil és az otthon maradt sokasághoz viszonyítva számoltuk; negyedéves átlagos változásokból számított éves átlagos arányok. A számítás módjáról részletesebben lásd Hárs–Simon (2017) 96. o.

A mintából számított standard hibák alapján nem szignifikáns a főiskolai és egyetemi végzettségűek nettó munkaerő-elvándorlási aránya.

Forrás: Hárs–Simon (2017) 97. o. 2.3.2. ábra.

4.2. Különbségek a célországok között

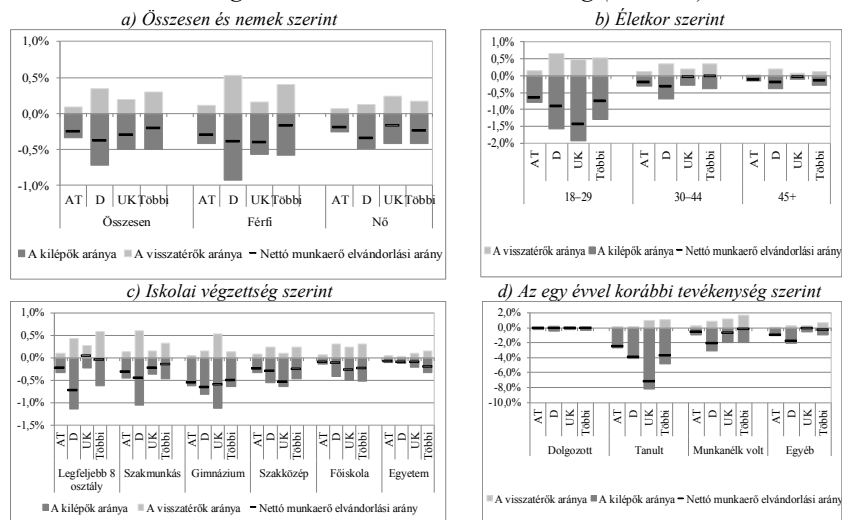
Célországok szerint eltérő az elvándorló munkavállalók összetétele és az elvándorlás várható állandósága is. A 4. ábra Hárs–Simon (2017) módszerét követve mutatja be az elvándorlás egyes célországok szerinti részarányait.¹⁰

⁹ A minta alapján a dolgozó diplomások elvándorlásának az aránya összességében szerénynek tűnik. Hárs–Simon (2017) regressziós modellekkel az összetételhatásoktól független hatásokat is vizsgálta: ebben az esetben már a felsőfokú végzettségűek esetében bizonyult a legerősebbnek a külföldi munkába lépés marginális hatása, a gimnáziumi végzettségűeké viszont gyengébbnek.

¹⁰ A számításokat a KSH munkaerő-felvételének Hárs–Simon (2017) által korrigált adatbázisán végeztük (lásd az előző lábjegyzetet).

A külföldi munkát vállaló férfiak közül azok, akik az Egyesült Királyságba – s különösen, akik Ausztriába – mentek dolgozni, kisebb arányban tértek vissza a hazai munkapiacra, akik viszont a többi országba – köztük Németországba – mentek, magas arányban tértek haza. A nők kisebb arányban tértek vissza minden célországból. A már dolgozni kezdett fiatalok különösen az Egyesült Királyságot választották, s legkevésbé Ausztriát, de az elvándorlás-hoz képest minden országból alacsony arányban tértek vissza a fiatalok.

4. ábra. A foglalkoztatottak éves átlagos kilépési, visszatérési és nettó munkaerő-elvándorlás aránya demográfiai és munkaerőpiaci tényezők és célországok szerint, 2011–2016 éves átlag (százalék)

Rövidítések: AT – Ausztria, D – Németország; UK – Egyesült Királyságok; **Megjegyzés:** lásd az 3. táblázat alatti megjegyzést. A mintából számított standard hibák alapján egyes arányok nem szignifikánsak. Az ábra a) részében a nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba a nők esetében; az ábra b) részében a nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba és a többi országba a 30–44 évesek; a visszatérő és nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba a 45 évnél idősebbek esetében; az ábra c) részében a nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba a gimnáziumi, a többi országba a legfeljebb 8 osztályt végzett, a szakmunkás-, a szakközépiskolai végzettségűek, minden célországba a főiskolai végzettségűek esetében; a visszatérők aránya: Ausztriába és többi országba a gimnáziumi; a visszatérő és nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba a legfeljebb 8 osztályt végzett, minden országba az egyetem végzettségűek esetében (Ausztriába kilépő arány esetében is); az ábra d) részében a nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba és a többi országba az egy évvel korábban munkanélküli és egyéb tevékenység esetében; a visszatérő arány: minden országba az egy évvel korábban még tanulók esetében, Ausztriába, Németországba az egy évvel korábban munkanélküliek és egyéb tevékenységek esetében; a visszatérő és nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba az egy évvel korábban munkanélküliek és egyéb tevékenységek esetében.

Forrás: a KSH munkaerő-felvételének tükörstatisztikákkal korrigált adatbázisán saját számítások

A legfeljebb 8 osztályt és szakmunkásképzőt végzetek elvándorlási és a visszatérési aránya is magasnak bizonyult Németország és az egyéb országok esetében. A gimnáziumi végzettségűek elvándorlási aránya az Egyesült Királyságba magas volt, akárcsak az onnan visszatérők aránya is. Ausztriába, Németországba és a többi országba a gimnáziumi végzettségűek elvándorlási aránya mérsékeltebb, de összességében a nettó elvándorlás minden irányban jelentős volt. A szakközépiskolai végzettségűek nagy arányban vándoroltak az Egyesült Királyságba, és csak kis hányaduk tért vissza, így összességében a migráció mérlege (a nettó elvándorlás) jelentősnek bizonyult; a többi országba nagyobb visszavándorlás mellett a nettó elvándorlás mérsékeltebb volt. A főiskolai végzettségűek elvándorlási aránya Ausztrián kívül minden országban hasonló képet mutatott, és jelentős volt a visszavándorlási arány is, az egyetemi végzettségűek elvándorlási aránya az Egyesült Királyságba volt jelentősebb, és még ennél is nagyobb arányúnak mutatkozott az egyéb országokba, de a további eredmények a mintanagyság miatt bizonytalanok.

Végül, akik egy évvel korábban még tanultak, majd dolgozni kezdtek különösen magas arányban vándoroltak el, különösen az Egyesült Királyságba, kevésbé Németországba és a többi országba, s még kevésbé Ausztriába, a nettó elvándorlás aránya, a kilépéshez hasonló eltéréssel, minden célország esetében magas volt.

Az egy évvel korábban munkanélküliek is minden célországba elindultak, Németországba volt a legmagasabb az elvándorlási arányuk, és a visszatérők arány viszonylag alacsony, összességében a nettó elvándorlás magas arányú volt. Az Egyesült Királyságba és a többi országba szerényebb arányban vándoroltak, és a visszatérők aránya ezekből az országokból jelentős, míg az Ausztriába indulók aránya alacsony, de aki elindul, inkább marad. Aki egy évvel korábban gyereket nevelt, mást gondozott, egyéb tevékenységet végzett, majd elhelyezkedett, kicsi de mérhető arányban Németországba, illetve Ausztriába indult, és közülük alacsony arányban tértek vissza. A többi csoporthoz képest értelemszerűen nagyon alacsonynak látszik az elvándorlók aránya a legnépesebb csoportban, azok között, akik egy évvel korábban is dolgoztak, s a célországok között nem látunk számottevő eltérést.

Összességében a foglalkoztatottak nettó elvándorlása valamivel magasabb volt Németországba, mint a többi célországba, de az eltérés a célországok között nem nagy, az elvándorlás jellege azonban igen. A kvalifikáltak, a fiatalok, az egy évvel korábban még tanulók számára legvonzóbb célország az Egyesült Királyság, ugyanakkor Németország az alacsonyabb iskolai végzettségűek, egy évvel korábban munkanélküliek és az idősebbek számára vonzóbb, a kilépő és visszavándorló arány is ebben az esetben magasabb. *Kaczmarczyk és szerzőtársai* (2010) a lengyel munkavállalók hasonló prefe-

renciáit írja le az Egyesült Királyság és Németország között, a célország kereslete és a munkát keresők preferenciái eshetnek egybe ezekben az országokban, az arány állandónak tűnik. Aki viszont a szomszédos Ausztriába ment dolgozni, kisebb arányban tért vissza a hazai munkapiacra, tartósan Ausztriában dolgozott, ingázóként vagy letelepedve.

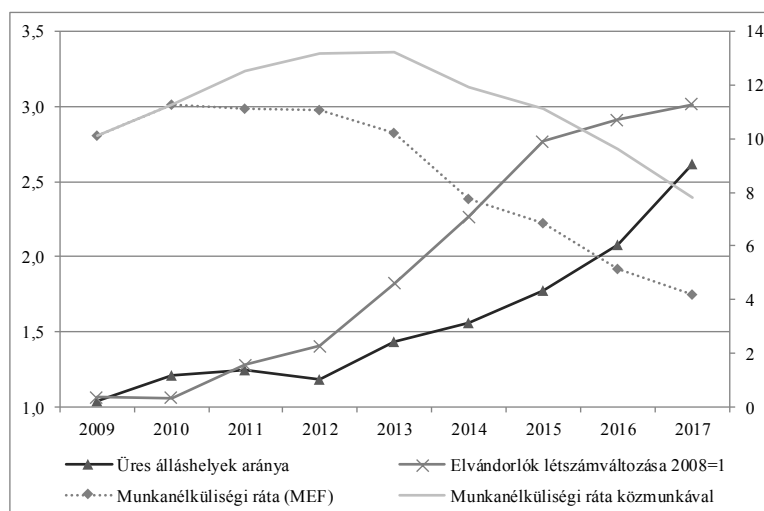
5. Hatások, következmények

5.1. Munkaerőhiány, munkanélküliség, munkapiaci alkalmazkodás

A 2004 utáni nagyarányú lengyel elvándorlást vizsgálva, *Kaczmarczyk–Okolski* (2008) arról számol be, hogy a munkanélküliség gyors csökkenése mellett alig néhány év alatt bizonyos ágazatokban (különösen az építőiparban és a feldolgozóiparban) már a növekedés korlátját jelentő munkaerőhiány alakult ki. Hasonló tapasztalatokat írtak le a nagyfokú elvándorlást követően a balti országokban is (*Hazans*, 2013). A munkaerőhiány 2012 óta Magyarországon is minden hiánymutató szerint erősödik (*Köllő és szerzőtársai*, 2017). A köztudatban nyilvánvalónak tűnik, hogy ha elvándorlás és hiány van, akkor az utóbbi az előbbi következménye. *Köllő–Fazekas* (2017) Közelkép fejezete sokoldalúan vizsgálja a magyarországi munkaerőhiány okait, ezek között fontos szereplő az elvándorlás, de korántsem az egyetlen, nem is a legerősebb, de a szokásos „bűnbakok” között szerepel (*Köllő*, 2017).

Az elméletnek megfelelően az új EU-országokban az elvándorlás hatására a nagyfokú munkanélküliség lecsökkent, és gyorsan lehetett észlelni a munkaerőhiány jeleit. A magyarországi folyamat valamelyest eltérő. A gyorsan növekvő elvándorlás és erősödő munkaerőhiány szinte érintetlenül hagyta a munkanélküliség alakulását, a tényleges munkanélküliség a támogatott foglalkoztatást jelentő közmunkások létszámával együtt számolva tartósan viszonylag magas, a csökkenő piaci munkanélküliség mellett a közmunkások létszáma jelentős és állandó. Az elvándorlás hatása a hazai munkapiaci kiigazítás hiányában lényegében változatlan, és viszonylag nagyfokú munkanélküliség mellett, kedvezőtlen egyensúlyi helyzetben okoz zavart és jelentős munkaerőhiányt. Ezt mutatja az 5. ábra. Hasonló jelenséget ír le *Köllő–Varga* (2017): a közmunkával torzult hazai munkapiacra a munkanélküliség és a munkaerőhiány is magas, a strukturális feszültségek, súrlódások a szakképzettség és a munkaerőpiaci alkalmazkodás azonosítható problémái mellett az elvándorlással járó piactisztulás elmaradásával is összekapcsolódnak.

5. ábra. A munkanélküliség, a munkaerőhiány és elvándorlás alakulása, 2008–2017

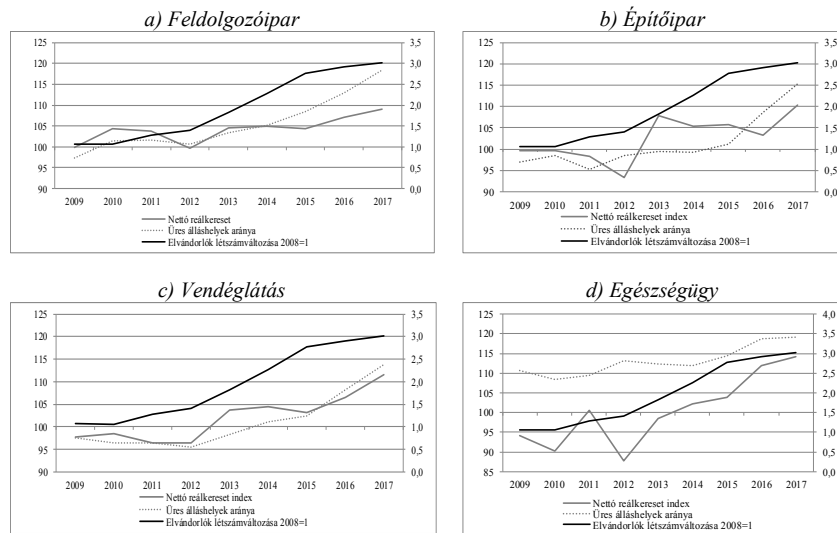
Megjegyzés: bal oldali tengely: üres álláshelyek aránya az összes munkahely arányában (százalék) és az elvándorlók létszámváltozása (2008 = 1), jobb oldali tengely: munkanélküliségi ráta (százalék).

Forrás: üres álláshelyek: KSH, munkanélküliség és közmunkás-állomány: MEF, az aktív korú elvándorló népesség létszáma: EU LFS.

5.2. Elvándorlás, munkaerőhiány, béralkalmazkodás

A Hárs–Simon (2017) tanulmány szerint a munkaerőhiányhoz hozzájárult, hogy az elvándorlás következtében 2011–2016 között évente átlagosan nettó 1 százalékkal csökkent a foglalkoztatotti létszám, az elvándorlás nettó aránya különösen a vendéglátóiparban, az építőiparban és a feldolgozóipari ágazatokban volt jelentős. Emellett az egészségügy különösen érintett ágazat, ahol az erőteljes elvándorlás mellett akut a munkaerőhiány (Hárs–Simon, 2016, Varga, 2016). A szakirodalom alapján azt várjuk, hogy az érintett ágazatokban, szakmákban a kialakult súlyos hiányt a hazai bérek növekedése követi és ellensúlyozza. A 6. ábra néhány olyan ágazatban mutatja az elvándorlás, a munkaerőhiány, a hazai bérek alakulását, ahol az elvándorlás különösen erős.

6. ábra. A munkaerőhiány és a bérek alakulása a jelentős mértékű elvándorlással érintett ágazatokban, 2009–2017

Megjegyzés: bal oldali tengely: reálkereset-index, jobb oldali tengely üres álláshelyek aránya az összes munkahely arányában (százalék) és az elvándorlók létszámváltozása (2008 = 1). Az elvándorlás alakulását az egyes ágazatokra nem tudjuk megadni, az ábrákon a trendek jelzésül a teljes elvándorlást látjuk, a hiány és a nettó reálkereset adatok ágazatspecifikusak.

Forrás: üres álláshelyek, nettó reálkeresetek: KSH; aktív korú elvándorló népesség létszáma: EU LFS

Nem tudjuk, hogy a hiány mekkora részét okozza az elvándorlás, de jelentős mértékű elvándorlás mellett az adott ágazatokban az elvándorlásra érzékeny béralkalmazkodást várunk. 2016-ban és 2017-ben jelentős mértékű kötelező minimálbér-emelés történt, hatása általános és az ábra mind a négy részén látható. Ezt megelőzően a feldolgozóiparban szerény mértékben és a hiánymutató gyors növekedésétől függetlenül lassan növekedett a nettó reálkereset, az építőiparban hullámzó reálkereset-alakulás kísérte a hiánymutató gyors növekedését, a vendéglátásban a sokáig stagnáló-csökkenő nettó reálkeresetek lassú és a hiánymutató alakulásától függetlenül növekedését látjuk, majd a hiányt követi az emelkedés. Az egészségügyben különösen tartós és nagyfokú munkaerőhiány mellett hosszan elmaradt a nettó reálkeresetek növekedése, a stagnálást és a tartós hiányt követően 2013-tól kezdődő bérrendezést követően emelkedtek a reálkeresetek. Az ábrák jól illusztrálják, hogy az elvándorlás alakulása és a hiányhelyzet erősödése a legakutabb esetekben sem

hat a bérek alkalmazkodására. Az időszak végén a kötelező minimálbéremelés hatására történt általános béremelések az elvándorlással összefüggő strukturális hiányhelyzeteket nemigen veszik figyelembe, ezért csak részleges, megkésett és bizonytalan válaszul szolgálhatnak. Tovább erősödik a hiány, szaporodnak a panaszok, és romlik a munkapiaci helyzet, miközben az elvándorlás folyamatosan szerepel a hiányt magyarázó okok között, csak lassan érzékelhető az ágazatokban a megkésett béremelés.

6. Lehetőségek, remények

Az elvándorlás Magyarországon növekvő és erősödő, a gazdaságot és a társadalmat is befolyásoló folyamat. A kedvezőtlen hatások mind nyilvánvalóan érzékelhetők. A diplomások elvándorlásának az aránya a régió országaihoz képest is nagyfokú és állandó. Vélhetően az oktatási és a felsőoktatási rendszer „reformja” érezteti a hatását, nem várható, hogy a diplomások elvándorlásának az aránya csökkenjen. Megállítható, visszafordítható, ellensúlyozható-e ez a folyamat?

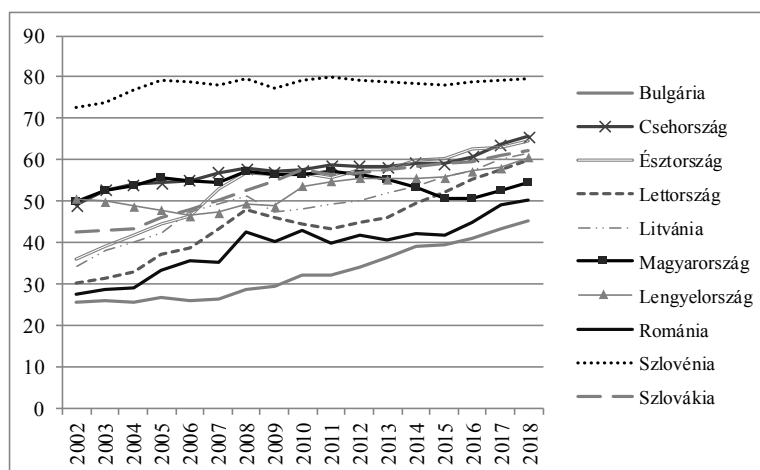
6.1. A migrációt ösztönző és motiváló gazdasági tényezők

2004 után az EU fejlett régióiban a nagy munkaerő-kereslet erőteljes elvándorlást indított az új EU-országokból, ahol a nagyfokú munkanélküliség gyors csökkenésével megjelent a munkaerőhiány, a két folyamat egybeesett és egymást erősítette, különösen az építőiparban és a szolgáltatásban. A 2008-as recesszió az új EU-országok többségét nagyon erősen érintette, magasra szökött a munkanélküliség, nőtt az elvándorlás, a munkaerőhiány lekerült a napirendről. 2012 után újabb fellendülés indult, hasonló és egymást erősítő túlfűtött folyamatok érezhetők. Az EU fejlett országaiban a munkaerő iránti kereslet szívó hatása következtében hasonló ágazatokban, foglalkozásokban erősödik a hiány a régi és az új EU-országokban. (*Batsaikhan és szerzőtársai*, 2018). A konjunktúrahullámok állandósága előre jelezhető, Magyarország a 2011 utáni újabb hullámban már fontos szereplő.

Az egyének elvándorlását ösztönző bérkülönbségek is jelentősek, a kínálat változatlan. Az uniós átlaghoz közeledő bérek még messze elmaradnak az EU-15 + 2 átlag kétharmadától. Magyarország helyzete különösen kedvezőtlen, a nominális jövedelmek relatív szintje lényegében nem változott, ez az országok összehasonlításában példátlan stagnálást jelent, az élenjáró legmagasabb relatív jövedelemszintű országok közül a legelmaradottabb relatív jövedelem színvonalú országok közé került Magyarország, alig haladja meg az EU-15 + 2 országok átlagának az 50 százalékos szintjét. 2011-től a stagná-

lást a relatív jövedelemszint látványos lemaradása követte, s csak az utolsó években látszik szerény javulás (7. ábra)

7. ábra. Munkavállalók nominális jövedelme az EU-15 + 2 arányában, vásárlóerő-paritáson (EU-28 = 100 százalék)

Forrás: AMECO-adatbázis.

A hazai jövedelmek jelentős, tartós relatív elmaradása folyamatosan ösztönözheti a magyar elvándorlást, amit a relatív romlás vélhetően még tovább erősít. A kötelező minimálbér-emelés és összességében a nettó reálkeresetek gyors növekedése az időszak végén a relatív elmaradottság mértékén keveset változtatott. A gyors és tartós bérnövekedés fenntartása azonban a gazdasági növekedés hasonló mértékű növekedése nélkül bizonytalan, így az elvándorlást ösztönző és motiváló tényezők változatlanok.

6.2. A visszavándorlás lehetősége és realitása

Az elvándorlók egy része hazatér, majd ismét külföldre megy, a vándorlás folyamata nem egyirányú és nem állandó. A külföldi munkába lépők egy része is hazatér, de arányuk messze elmarad a kilépőkéitől, és nem tudjuk, hogy milyen tartós a visszatérésük. A folyamat egészének a megfordítását a külföldön élők állományának a csökkentése jelentené, azaz, ha a hazaáramlás aránya meghaladja az elvándorlás arányát. Ellentmondásos eredmények születtek a korábbi jelentős elvándorlási hullámot követő visszavándorlás vizs-

gálatakor. A hazatérők között negatív szelekciót azonosítottak lengyel és balti kutatások is. Azt találták, hogy rövid távon a nagy munkanélküliséget csökkentő elvándorlás, a kedvező hatások azonban visszaütnek, a hazatérők inkább a korábban munkanélküliek vagy marginális foglalkoztatottak voltak. Feszültséget okozott továbbá, hogy a hazatérők a külföldi tapasztalataik alapján magasabb béreket érvényesítettek, ez torzította a hazai bérszerkezetet, éppen a hazatérő alacsonyabb státusú foglalkoztatottak javára. A kezdeti elvándorlás cirkuláris jellegét pedig a válságot követően tartósabb elvándorlás váltotta fel (Hazans, 2013, Kaczmarczyk, 2013, Zaiceva–Zimmermann, 2016).

A hazai gazdaság gyenge vonzereje, valamint a fejlett EU-régió és az új EU-országok közötti változatlanul jelentős bérkülönbségek miatt a hazatelepítési programok nem igen sikeresek (OECD, 2013). Romániában állásbörzével kísérleteztek gyenge eredménnyel, a lengyel programok az előkészítés és a kedvező gazdasági környezet híján, valamint a hazatérők kedvezményezésének az elutasításán fennakadtak, és bizonytalan, hogy mennyire voltak hatékonyak az Észtországban indított hazatérést ösztönző programok, mekkora volt a holt teher, valóban a támogatás hatott-e a hazatérőkre (Mereuta, 2013, Kaczmarczyk, 2013, Kaska, 2013). Alacsony visszatérési hajlandóság mellett Engbersen–Jansen (2013) a diaszpórában élő közösségekkel kiépített innovatív kapcsolatépítést látja lehetségesnek. A legfontosabb kapcsolatot a hazautalások jelentik, amelyet gyakran az elvándorlás negatív makrogazdasági hatásait ellensúlyozó legjelentősebb eszköznek szokás tekinteni. A hazautalt jövedelmek hasznosulása azonban bizonytalan, és idővel a hazautalások csökkenhetnek is (Hazans, 2016). Engbersen–Jansen (2013) a balti országok esetében – belátva a hazatérési programok sikertelenségét – az elvándorlás kedvezőtlen gazdasági következményeinek a kompenzálására az elvándorlókkal, a diaszpórával erősített kapcsolatokat, az emberi tőke és a hazautalások célzott hasznosításának modernizációs programját, ezek erősítését és alaposabb kimunkálását javasolja.

A magyarországi elvándorlás tartósságát, a hazatérők szelektivitását még alig elemezték. Az orvosok elvándorlását vizsgálva a kutatások alacsony hazatérési hajlandóságot igazoltak (Hárs–Simon, 2016, Varga, 2016). Hárs–Simon (2017) eredményei közvetetten utalnak a visszatérő munkavállalók negatív szelekciójára. A migrációban jelentős tapasztalatot szerzett országok alapos vizsgálata után érdemes hazatérési programot indítani, ezek sikere, tényleges hatása bizonytalan, szükség lehet több más eszköz bevonására is.

6.3. A bevándorlás kényszer vagy lehetőség?

Megoldás lehet-e, ha a hiányzó elvándorlókat külföldiek pótolják? A migrációs irodalom *Ravenstein* (1885) munkájáig visszanyúló kézenfekvő feltevése, hogy az elvándorlók helyére bevándorlók érkeznek, és betöltik az előbbiek helyét. A helyettesítés azonban nem automatikus, az elvándorlás után egy átmeneti időszak következik, és a folyamat vissza is fordulhat, majd jöhet egy jelentősebb bevándorlás is, amikor egy ország vagy régió vonzereje a visszavándorláshoz és a bevándorlók vonzásához elég erős, ahogy a mediterrán régióban történt (*Peixoto és szerzőtársai, 2012*).

Hasonló változás az új EU-országok többségében még alig érzékelhető, pedig növekszik az elvándorlás és a munkaerőhiány is. A régió népességet megtartó és külföldieket vonzó képessége nem tűnik erősnek. Meglepően egybeesik az országok helyzete aszerint, hogy mennyire képesek a saját szakembereiket megtartani, illetve külföldieket vonzani, az az ország vonz sikerrel szakembert külföldről, amelyik a sajátját is képes megtartani, s aki a saját szakembereit sem tudja megtartani, nehezen vonz külföldieket. A Világgazdasági Fórum globális versenyképességi indexe (*World Economic Forum Global Competitiveness Index*) alapján a szakembereket megtartó és vonzó képesség szerint az európai országok sorrendjében mindkét mutató szerint az új EU-országok többsége a leggyengébbek között, a sor végén található. De nem minden ország helyzete ilyen kedvezőtlen, vannak reménykeltő kivételek, így Lengyelország, Észtország és Csehország is. Magyarország azonban a legutolsók egyike a rangsorban, és 2014 és 2017 között mindkét mutató romlott is (*Batsaikhan és szerzőtársai, 2018, 64. o. 26. ábra*).

A kedvezőtlen környezetben, rövid távon nehezen képzelhető el olyan sikeres bevándorlási politika, amely érzékelhető mértékben képes az elvándorlást ellensúlyozó és a hiányt csökkentő külföldi munkaerő vonzására Magyarországon. Az erősödő munkaerőhiány hatására a magyar kormányzat az adminisztratív kötöttségek leegyszerűsítésével kiadott rövid időre szóló munkavállalási engedéllyel ösztönözné 2017 óta az EU-n kívüli szomszédos országokból származó külföldiek foglalkoztatását, pontosan meghatározott hiányszakmákban. Az érzékelhető kereslet ellenére a kontrollált lehetőség szerény sikerrel járt, alig néhány ezer fővel növelte a külföldiek foglalkoztatását (*Putnoki, 2017*). Hosszabb távon azonban a körülmények valóban szükséges és elkerülhetetlen mértékű külföldi munkavállalást is kikényszeríthetnek, ahogy ez Lengyelország kedvezőbb gazdasági és rugalmasabb munkapiaci környezetében immár tapasztalható. A részletes összehasonlítástól itt eltekintve, természetesen a két országhatár hosszában és a történeti és politikai helyzet eltéréseiben meglévő különbségek is befolyásolják a magasra

szökő rövid munkavállalási idejű engedélyek iránti igények növekedését Lengyelországban, de – ezt a hatást kiszűrve – *Kaczmarczyk–Górny* (2017) a tényleges munkavállalást is magasra becsüli.

*

Magyarország a kétezres évek második évtizedére egyértelműen „kivándorló” országgá vált. Megkésve indult, de gyorsan növekvő és kiteljesedő a folyamat, az elvándorlást ösztönző és a motiváló tényezők tartósak és erősnek tűnnek, az elvándorlás intenzitása várhatóan fennmarad. A migrációs hálók erősödnek, segítve és stabilizálva az elvándorlás terjedését. A folyamat gyorsulásának a megindulásával a migráció kultúrája gyorsan elterjedt (*Hárs*, 2016), bátorítva és állandósítva a gyorsan stabilizálódó elvándorlást, nincs ok feltételezni, hogy ez a folyamat megálljon. Kevés okot adhat az optimizmusról, hogy Magyarország – ahol a migráció későn indult – akár hasznosíthatja is az elvándorlást követően elkerülhetetlenül modernizálódó országok tapasztalatait.

IRODALOM

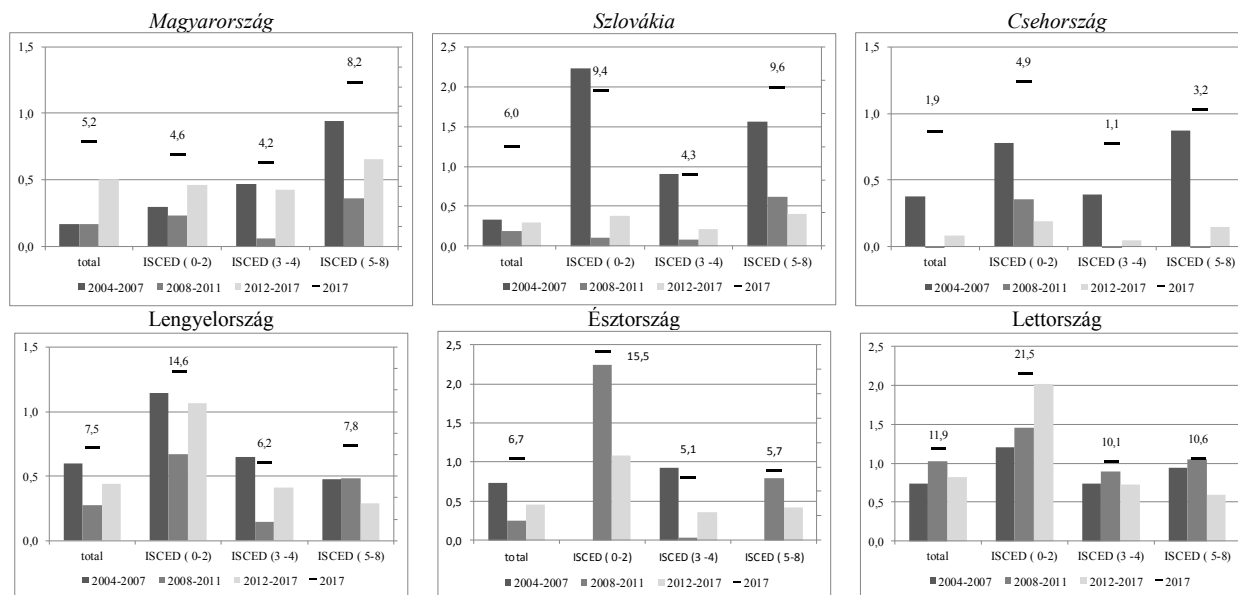
- Batsaikhan, U.–Darvas Zsolt–Raposo, I. G. (2018): People on the move: migration and mobility in the European Union. Bruegel Blueprint Series, Vol. 27. http://bruegel.org/wp-content/uploads/2018/01/People_on_the_move_ONLINE.pdf.
- Blanchflower, D. G.–Shadforth, C. (2009): Fear, unemployment and migration. *The Economic Journal*, Vol. 119. No. 535. F136–F182. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2008.02224.x>.
- Blaskó Zsuzsa–Gödri Irén (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célországválasztás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, 57. évf. 4. sz. 271–307. o. <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/2636/2488>
- Blaskó Zsuzsa–Ligeti Anna Sára–Sik Endre (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2014. Tárki, Budapest, 351–372. o. <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b337.pdf>.
- Borjas, G. J. (2001): Does Immigration Grease the Wheels of the Labor Market? *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 32. No. 1. 69–134. o.
- Brücker, H. és szerzőtársai (2009): Labour mobility within the EU in the context of enlargement and the functioning of the transitional arrangements: final report. European Integration Consortium, IAB, CMR, FRDB, GEP, WIFO, wiiw. <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2509&langId=en>.
- Engbersen, G.–Jansen, J. (2013): Emigration from the Baltic States: Economic impact and policy implications. Megjelent: OECD (2013) 3–28. o.
- Eurobarometer (2017): Special Eurobarometer, 469. Report Integration of immigrants in the European Union. EC Directorate-General for Communication, <http://www.europeanmigrationlaw.eu/documents/EuroBarometer-IntegrationOfMigrantsintheEU.pdf>

- Fazekas Károly–Köllő János (szerk.) (2017): Munkaerőpiaci tükör, 2016. MTA KRTK, Budapest, <https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2017/12/MunkaeropiaciTukor2016.pdf>.
- Fic, T.–Holland, D.–Paluchowski, P.–Pertes, J. (2016): The Redistributive Impact of Migration After the EU's EAs Eastern Enlargement. Megjelent: Kahanec–Zimmermann (szerk.) (2016) 35–58. o.
- Guzi, M.–Kahanec, M.–Mýtna Kureková, L. (2018): How Immigration Grease Is Affected by Economic, Institutional, and Policy Contexts: Evidence from EU Labor Markets. *Kyklos*, Vol. 71. No. 2. 213–243. o.
- Harris, J.–Todero, M. (1970): Migration, unemployment and development: A two-sector analysis. *American Economic Review*, Vol. 60. No. 1. 126–142. o.
- Hárs Ágnes (2012): Munkapiaci válságok, változások, válaszok. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2012. Társi, Budapest, 159–189. o.
- Hárs Ágnes (2016): Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. Jelenségek, hatások, lehetőségek. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2016. Társi, Budapest, 243–262. o.
- Hárs Ágnes–Simon Dávid (2016): A magyarországi orvosok külföldi munkavállalását befolyásoló tényezők. Megjelent: Blaskó–Fazekas (szerk.) (2016) 96–103. o. http://econ.core.hu/file/download/mt_2015_hun/kozelkep_25.pdf.
- Hárs Ágnes–Simon Dávid (2017): A külföldi munkavállalás és a munkaerőhiány. Megjelent: Fazekas–Köllő (szerk.) (2017) 94–108. o. http://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2018/01/mt_2016_hun_23.pdf.
- Hazans, M. (2013): Emigration from Latvia: Recent trends and economic impact. Megjelent: OECD (2013) 65–108. o.
- Hazans, M. (2016): Migration experience of the Baltic countries in the context of economic crisis. Megjelent: Kahanec–Zimmermann (szerk.) (2016) 297–344. o.
- Kaczmarczyk, P. (2013): Matching the skills of return migrants to labour market needs in Poland. Megjelent: OECD (2013) 111–126. o.
- Kaczmarczyk, P.–Anacka, M.–Fihel, A. (2016): Migration as an Asset? Polish Returnees at the time of the Crisis. Megjelent: Kahanec–Zimmermann (szerk.) (2016) 219–246. o.
- Kaczmarczyk, P.–Górny, A. (2017): A temporary solution with structural consequences? Ukrainian workers on the Polish labor market. *mBank – CASE Seminar Proceedings*, No. 149. 31–49. o.
- Kaczmarczyk P.–Mioduszewska, M.–Zylicz, A. (2009): Impact of the Post-Accession Migration on the Polish Labor Market. Megjelent: Kahanec M. –Zimmermann, K. (szerk.): *EU Labor Markets After Post-Enlargement Migration*. Springer, Bonn, 219–254. o.
- Kaczmarczyk, P.–Okolski, M. (2008): Demographic and labour-market impacts of migration on Poland. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 24. No. 3. 599–624. o.
- Kahanec, M. (2013): Labor mobility in an enlarged European Union. Megjelent: Constant, A. F.–Zimmermann, K. F. (szerk.): *International Handbook on the Economics of Migration* Edward Elgar, Cheltenham, 137–153. o.
- Kahanec, M.–Pytliková, M.–Zimmermann, K. F. (2016): The Free Movement of Workers in an Enlarged European Union: Institutional Underpinnings of Economic Adjustment. Megjelent: Kahanec–Zimmermann (szerk.) (2016) 1–34. o.
- Kahanec, M.–Zimmermann, K. F. (szerk.) (2016): *Labor migration, EU enlargement, and the great recession*. Springer, Berlin–Heidelberg.
- Kaska, V. (2013): Emigration from Estonia: Recent trends and economic impact. Megjelent: OECD (2013) 29–44. o.
- Köllő János (2017): A szerkesztő előszava. Megjelent: Fazekas–Köllő (szerk.) (2017) 41–47. o. http://real.mtak.hu/73750/1/mt_2016_hun_kozelkep_eloszo.pdf.

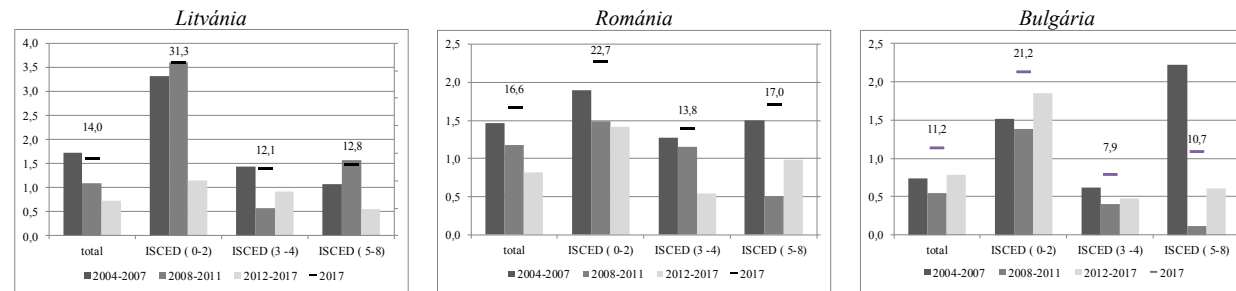
- Köllő János–Nyíró Zsanna–Tóth István János (2017): Az alapvető hiányindikátorok alakulása. Megjelent: Fazekas–Köllő (szerk.) (2017) 63–72. o. http://real.mtak.hu/71766/8/64_MT_MunkaeropiaciTukor2016.pdf.
- Köllő János–Varga Júlia (2017): Hiány és munkanélküliség. Megjelent: Fazekas–Köllő (szerk.) (2017) 76–83. o. http://real.mtak.hu/71769/7/77_MT_MunkaeropiaciTukor2016.pdf.
- Mereuta, C. (2013): Mobilising migrants skills and resources in Romania. Megjelent: OECD (2013) 127–141. o.
- Moreh, C. (2014): A Decade of Membership: Hungarian Post-Accession Mobility to the United Kingdom. Central and Eastern European Migration Review, Vol. 3. No. 2. 79–104. o. http://www.ceemr.uw.edu.pl/sites/default/files/Moreh_A_Decade_of_Membership_Hungarian.pdf.
- OECD (2013): Coping with Emigration in Baltic and East European Countries, OECD, Párizs, http://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/31166/Hazans_OECD_2013.pdf?sequence.
- Peixoto, J.–Arango, J.–Bonifazi, C.–Finotelli, C.–Sabino, C.–Strozza, S.–Triandafyllidou, A. (2012): Immigrants, markets and policies in Southern Europe. The making of an immigration model? Megjelent: Okólski, M. (szerk.): European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications. Amsterdam University Press, Amsterdam, 107–148. o.
- Putnoki Péter (2017): A külföldi állampolgárok magyarországi munkavállalásának főbb sajátosságai, 2017. NGM Elemzési és Bérpolitikai Osztály, Budapest
- Ravenstein, E. G. (1885): The Laws of Migration. Journal of the Statistical Society of London, Vol. 48. No. 2. 167–235. o.
- Skoglund, E. (2017): The happiness gap between transition and non-transition countries. IZA World of Labor, No. 357.
- Varga Júlia (2016): Az orvismigráció ütemének változásai, 2003–2011. Megjelent: Blaskó–Fazekas (szerk.) (2016) 89–95. o. http://econ.core.hu/file/download/mt_2015_hun/kozelkep_24.pdf.
- Willekens, F.–Massey, D.–Raymer, J.–Beauchemin, C. (2016): International migration under the microscope. Fragmented research and limited data must be addressed. Science, Vol. 352. No. 6288. 897–899. o.
- Zaiceva, A. (2014): Post-enlargement emigration and new EU members' labor markets, IZA World of Labor, No. 40.
- Zaiceva, A.–Zimmermann, K. F. (2016): Returning Home at Times of Trouble? Return Migration of EU Enlargement Migrants During the Crisis. Megjelent: Kahanec–Zimmermann (szerk.) (2016) 397–418. o.
- Zimmerman, K. F. (2016): Refugee and Migrant Labor Market Integration: Europe in Need of a New Policy Agenda., Princeton University and UNU-MERIT Draft. EUI Conference on the Integration of Migrants and Refugees, szeptember 29–30.

FÜGGELÉK

F1. ábra. Aktív korú (20–64 éves) EU–10 polgárok EU-n belüli iskolai végzettség szerinti és országokénti átlagos elvándorlási arányának átlagos éves változása időszakonként és az arány 2017 évben, iskolai végzettség szerint

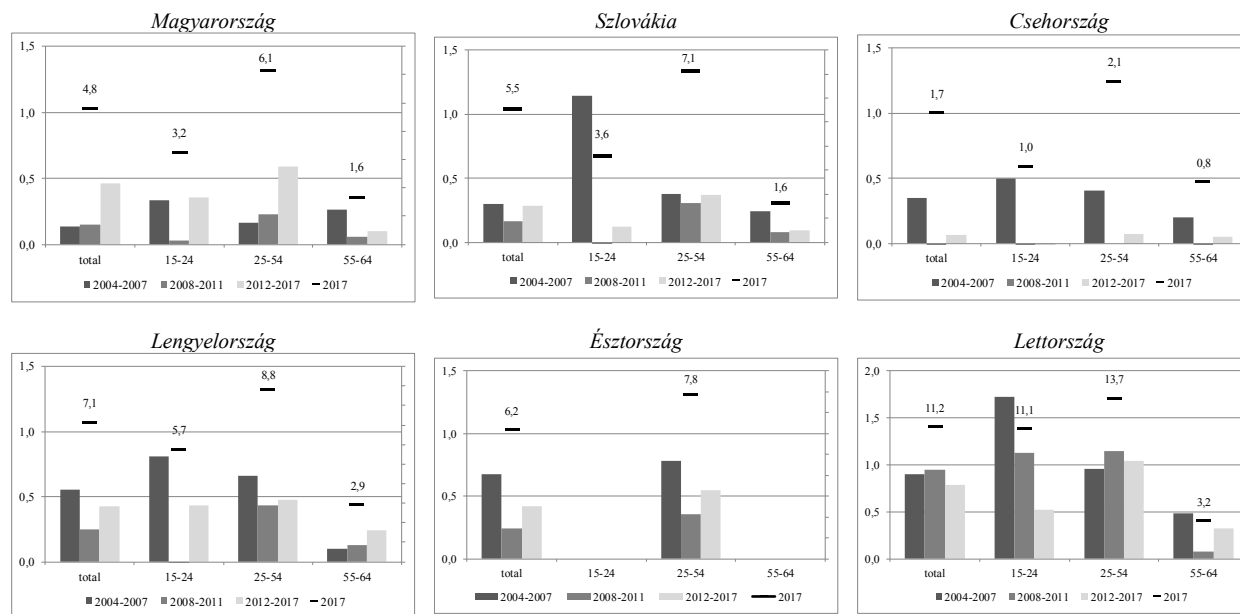
F1. ábra folytatása

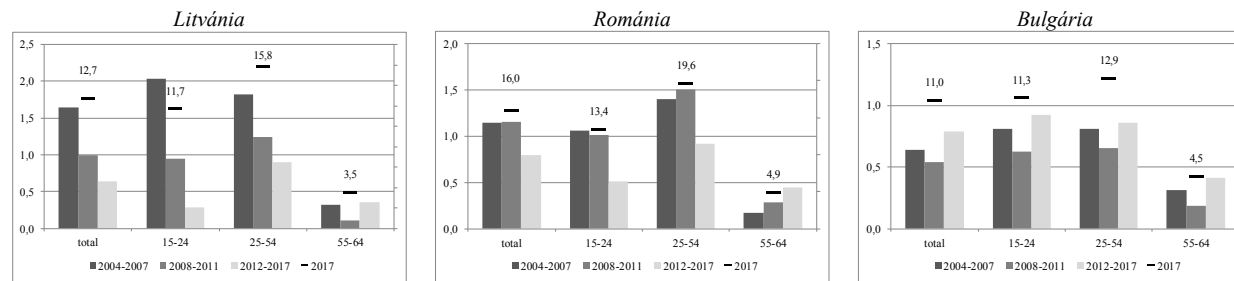
Megjegyzés: Megjegyzés: bal oldali tengely: elvándorlási arány éves átlagos változása (százalékpont), az oszlopok feletti értékek 2017-ben az elvándorlási arányt mutatják (százalék). Az elvándorlók arányát a mobil és az otthon maradt népességhez együttesen mért arányként definiáljuk. Az időszakok: az unió bővülésétől a válságig (2004–2007), a válság éveiben (2008–2011) és a válságot és a munkaerő szabad áramlását korlátozó átmeneti időszak után (2012–2017).

Forrás: Eurostat European Union Labour Force Survey (EU LFS) alapján saját számítás.

F2. ábra. 15–64 éves EU–10 polgárok EU-n belüli átlagos korcsoportok szerinti és országokénti elvándorlási aránya időszakonként, valamint az arány 2017-ben

F2. ábra folytatása

Megjegyzés: lásd az F1. táblázat alatti megjegyzést.

Forrás: Eurostat European Union Labour Force Survey (EU LFS) alapján saját számítás.

